

کرامت زن در اسلام و غرب مورد پژوهی تطبیقی امام خمینی و فمینیسم

حبیبی رحمتی^۱

چکیده: موضوعها و مباحث مربوط به زنان همواره یکی از مباحث مهم و فراگیر در طول تاریخ اندیشه‌ها بوده و در دوران معاصر، به دلایل مختلف، از رشد و بسامدی بیشتری در ایران و جهان برخوردار شده است. رویکرد معقول به مباحث این عرصه و دفاع منطقی از اندیشه‌های اسلامی درباره زنان، مستلزم آشنایی هر چه بیشتر با دیدگاه‌های اسلامی و غیر اسلامی است که در این زمینه مطرح شده‌اند. این امر اگر به گونه‌ای تطبیقی انجام شود از دامنه تأثیر بیشتری برخوردار است و دایره وسیع‌تری از حقیقت را روشن می‌سازد. از این رو دو نوشتار حاضر در یک گونه‌شناسی تطبیقی، نگرش امام خمینی و فمینیسم رادیکال در باب کرامت زن مورد بررسی قرار گرفته است. فرضیه این مقاله آن است که در مورد دفاع از کرامت زن، نگرش اسلامی در خوانش امام خمینی، نسبت به نگرش فمینیستی در خوانش فمینیسم رادیکال غربی، از برجستگی و دفاع‌پذیری بیشتری برخوردار است. در مقاله حاضر، پس از بیان برخی نکته‌های مقدماتی، دیدگاه‌های امام خمینی و فمینیسم رادیکال درباره زنان معرفی، آنگاه پس از یک بررسی تطبیقی، دلایل برتری نگرش امام بیان خواهد شد. در پایان نیز برخی نکته‌هایی که امروز در پیگیری اندیشه امام به کار می‌آید ارائه می‌گردد.

کلیدواژه‌ها: زن، کرامت زن در اسلام و ضرب، امام خمینی، فمینیسم رادیکال، زن پژوهی.

جستارگشایی

۱- دست هنرمندی که در کارگاه آفرینش گِل وجود آدمی را سرشت از آنجا که در پی نقش بهترین تصویر بود^۱، از همان ابتدا، اساس کار را بر خلقتی جفت گونه گذاشت و آدمی را به دو صورت زن و مرد خلق کرد^۲ و در نهایت به دلیل اینگونه خلقت به خویشتن آفرین گفت^۳. از این رو تاریخ زن، در واقع بخشی از تاریخ انسانی است. در طی یک تا دو قرن گذشته فرایند دفاع از حقوق زنان وارد دورانی نوین شد و مکتبها و نهضت‌های جدیدی شکل گرفت که در باختر زمین، بخش عمده‌ای از آنها را می‌توان در ذیل نهضت و سپس نگرش، «فمینیسم» جای داد. نگاهی کوتاه به نظریه‌پردازیه‌های انجام شده و آثار نگاشته شده درباره خردترین تا کلان‌ترین موضوعهای مربوط به زنان، گویای گستره عملی و نظری اندیشه‌های فمینیستی است.^۴

۲- ادعای اصلی همه کوشندگان و نظریه‌پردازان حوزه زنان، دفاع از حقوق و کرامت زن و جلوگیری از ظلم و اجحاف در حق اوست، ولی هر یک از آنان در تبیین مفهومها، مصداقها، و راه‌حلهای ارائه شده با یکدیگر اختلاف نظر دارند. حال پرسش این است که با توجه به وحدت ادعا و کثرت راه حل، کدام راه را باید در پیش گرفت؟ چگونه می‌توان از میان دیدگاههای مختلف یکی را برتر دانست و به عنوان راهنمای مسیر انتخاب کرد؟ یکی از بهترین راههای اثبات برتری یک دیدگاه، انجام بررسیهای تطبیقی و موردی^۵ است.

۳- برخلاف آنچه گاه در جامعه ما تصور می‌شود، اندیشه فمینیستی اندیشه‌ای یک‌دست نیست. به عبارت دیگر، به‌رغم وجود یک محور مشترک درباره ظلم به زنان و لزوم دفاع از آنها، در دیگر موارد مثل مفهوم، عوامل و راههای پیشگیری از آنچه ظلم در حق زنان نامیده می‌شود دیدگاهها و نظریه‌های فمینیستی گوناگونی وجود دارد. با افزوده شدن تعلقات قومی، نژادی و

۱. هُوَ صَوَّرَكُمْ، فَأَحْسَنَ صَوْرَكُمْ (خاطر: ۶۴؛ تهاين: ۳).

۲. وَ مِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَ جَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَ رَحْمَةً، إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْتَبِرُونَ (روم: ۲۱).

۳. هَتِّبَارَكَةُ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ (مؤمنون: ۱۴).

۴. برای آشنایی با تاریخچه ادوار جنبش فمینیسم، ر.ک. به: (مشیرزاده ۱۳۸۲)؛ همچنین برای آگاهی از گوشه‌ای از نظریه‌های فمینیستی ر.ک. به: (هام ۱۳۸۲؛ Code: 2000).

دینی، بر گونه‌گونی این دیدگاهها و نظریه‌ها نیز افزوده می‌شود. این تکثر به گونه‌ای است که امروزه می‌توان دست‌کم از ۲۵ نوع فمینیسم سخن به میان آورد که هر یک نظریه‌پردازان و آثار ویژه خود را دارند^۱. در این میان فمینیسم رادیکال یکی از شناخته شده‌ترین گونه‌های فمینیسم است.

۴- ادیان و رهبران دینی نیز همواره درباره زنان سخن گفته‌اند. در این عرصه نیز دیدگاهها یک‌دست نیست. هر دین و مذهبی با توجه به مبانی انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی خود دیدگاهی ویژه را مطرح کرده است. وجود خوانشها و قرائتهای مختلف در داخل خود ادیان و مذاهب نیز باعث شده، که به عنوان مثال پیروان و اندیشمندان یک مذهب به‌رغم وجود نقاط مشترک، درباره موضوعهای مربوط به زنان اختلاف نظرهای جدی داشته باشند. یکی از خطاهای مخالفان یا منتقدان نگرش دینی درباره زنان، بی‌توجهی به این تفاوت دیدگاهها و در واقع استفاده از مغالطه تعمیم است؛ همان‌طور که یکی از خطاها در نقد نگرشهای فمینیستی بی‌توجهی به تکثر و تفاوت‌های موجود در فمینیسم است.

۵- با توجه به آنچه گفته شد، هدف بنیادین نوشتار حاضر آن است که یک نمونه از دیدگاه دینی با نمونه‌ای از اندیشه‌های فمینیستی غیر دینی مورد بررسی و مقایسه قرار گیرد. برای اندیشه دینی، بینش و نگرش امام خمینی در نظر گرفته شده و برای نگرش فمینیستی، دیدگاههای فمینیسم رادیکال انتخاب شده است. همانگونه که در ادامه خواهد آمد، نگرش امام با نگرش فمینیست‌ها از نظر اصول و مبانی معرفتی و انسان‌شناختی دارای اختلافهای جدی است و این تفاوتها تأثیر خود را در عرصه‌های دیگر، مانند تبیین عوامل ظلم به زنان و راه کارهای رفع آنها، نشان می‌دهد. حال ممکن است این پرسش پیش آید که با توجه به اختلاف در مبانی آیا باز هم بررسی تطبیقی و مقایسه‌ای این دو دیدگاه امکان‌پذیر است؟ در پاسخ باید گفت همان گونه که آشنایان با مباحث تطبیقی آگاهند تطبیق و مقایسه بین دو دیدگاه و نظریه وقتی متغی و غیرممکن است که بین آن دو هیچ گونه وجه اشتراک و ارتباطی وجود نداشته باشد، در حالی که بحث حاضر چنین نیست. با نگاهی به شخصیت و اندیشه امام، همچنین از بررسی دیدگاهها و آثار نگاشته شده از سوی فمینیست‌های رادیکال در می‌یابیم که هر دوی آنها به مسأله زنان توجه جدی داشته و در موارد

۱. برای آشنایی با برخی از آنها ر.ک. به: (Code 2000).

فراوانی در این زمینه اعلام موضع کرده‌اند. آنچه این دو مطرح کرده‌اند به اندازه‌ای است که می‌توان هر یک را در قالب یک نظریه یا نظام معرفتی صورت‌بندی، و با یکدیگر مقایسه کرد. لذا اشتراک این دو دیدگاه اولاً در اصل توجه به زنان و موضوعهای مربوط به آنها و ثانیاً در ادعای دفاع از حقوق زنان و حفظ کرامت آنها و ارائه راه‌کارهایی در این باره، این پرسش را به میان می‌آورد که از بین این دو دیدگاه کدام یک از قابلیت دفاع بیشتری برخوردار است تا راهنمای عمل قرار گیرد. پاسخ به این پرسش وقتی امکان پذیر است که هر دو نگرش با یکدیگر مورد مقایسه قرار گیرد و وجوه برتری یکی بر دیگری تبیین شود. این وظیفه‌ای است که مقاله حاضر برعهده دارد. افزون بر آنچه گفته شد دلایل دیگری نیز برای انتخاب امام و فمینیسم برای بررسی و تحلیل وجود دارد. وجه انتخاب امام خمینی آن است که اولاً ایشان یک صاحب‌نظر و پیشوای مذهبی است، از این رو دیدگاه او می‌تواند افزون بر برخورداری از پشتوانه نظری، نماینده نوعی نگاه دینی (بیشتر در قرائت اسلام شیعی) به زن نیز باشد. ثانیاً یک کوشنده سیاسی و رهبر یکی از بزرگترین انقلابهای قرن بیستم است که با پی‌ریزی جمهوری اسلامی توانست آموزه‌های نظری خود در این زمینه را کم‌وبیش در محک تجربه نیز بیازماید. بنابراین، در یک نگاه گونه‌شناختی^۱ می‌توان اندیشه‌های ایشان را به عنوان نمونه‌ای قابل توجه از دیدگاه‌های اسلامی دوران معاصر درباره زنان دانست. فمینیسم رادیکال^۲ نیز بیشتر به این دلیل انتخاب شده که اولاً از شناخته‌شده‌ترین نگرشهای فمینیستی است و امروزه در عرصه مباحث زن پژوهی دارای نظریه‌پردازان و آثار و منابع فراوان است و موافقان و مخالفان بسیار دارد، ثانیاً بخش عمده‌ای از دیدگاه‌های فمینیست‌های رادیکال با دین و آموزه‌های دینی دارای زاویه مخالفت جدی است و در عین حال سؤال و شبهه‌های فراوانی را فراروی دین و دینداران قرار می‌دهد و برخی از آموزه‌های دینی را به طور جدی به چالش می‌کشد. به همین خاطر، دفاع از اندیشه اسلامی و تبیین توانمندیهای آن کامل نخواهد بود مگر آنکه دیدگاه‌هایی از این قبیل مورد بررسی و ارزیابی قرار گیرد. افزون بر آن، از آنجا که هم دیدگاه‌های اسلامی درباره زنان و هم اندیشه‌های فمینیستی

1. typological

۲. البته توجه این مقاله بیشتر معطوف به فمینیسم رادیکالی است که در غرب شکل گرفته است. به همین خاطر هم در عنوان مقاله به تطبیق بین اندیشه اسلامی و غرب اشاره شده است.

دارای تنوع و تکثر فراوانند نمی‌توان آنها را ذیل عنوانهای کلی و عام مورد بررسی قرار داد. از این رو در نوشتار حاضر با محدود کردن دایره بحث، راه برای بررسی دقیقتر مطلب فراهم شده است، هر چند این انتخاب مانعاً الجمع نیست و راه برای بررسی دیگر نگرشهای فمینیستی همچنان باز است.

۶- دریاب ضرورت بحث نیز توجه به چند نکته این ضرورت را بهتر مشخص می‌کند. نخست: امروزه مباحث مربوط به زنان یکی از جدی‌ترین و پرچالش‌ترین موضوعهایی است که فراروی ادیان و مذاهب قرار دارد و دین اسلام نیز از این امر مستثنا نیست. بدیهی است یکی از راههای تبیین دیدگاههای اسلامی، بررسی دیدگاه اسلام‌شناسانی چون امام خمینی است. دوم: با مروری بر وضعیت مباحث زنان در ایران و جهان طی چند دهه گذشته، همچنین با توجه به عواملی چون ژرفا و پهنا یافتن تحولات اجتماعی و گسترش ابزارهای اطلاع‌رسانی، می‌توان پیش‌بینی کرد که این مباحث در آینده‌ای نه چندان دور با شتاب و گستره‌ای بیشتر در جامعه ما مطرح خواهد شد و اندیشمندان دیار ما، به ویژه مبلغان و مدافعان دین را چاره‌ای نیست جز آنکه به طور جدی وارد این عرصه شده و ضمن معرفی دیدگاههای دینی، به پرسشهای مطرح پاسخ دهند. سوم: باید توجه داشت باورمندی به اندیشه‌های امام، به معنای بی‌نیازی این دیدگاهها از معرفی و بررسیهای تطبیقی نیست. امروزه در معرکه آرا و اندیشه‌های گوناگونی که هر لحظه بر شمار آنها افزوده شده و به آسانی در دسترس افراد قرار می‌گیرد، همچنین با توجه به شباهت ادعاها در عرصه دفاع از حقوق زنان، یک مبلغ دینی به شرطی می‌تواند در ابلاغ رسالت الهی خود موفقیتی جدی داشته باشد که از یک طرف با گفتمانها و خرده‌گفتمانهای موجود در این عرصه آشنا باشد و از طرف دیگر بتواند با حضور در میدان رقابت دیدگاهها، برتری دیدگاه خود و کاستیهای دیدگاه رقیب را به خوبی تبیین کند. چهارم: انجام پژوهشهای تطبیقی درباره اندیشه‌های فمینیستی، زمینه نقد و بررسی هر چه بهتر آنها را فراهم می‌کند. پنجم: از آنجا که زنان حدود نیمی از افراد جامعه را تشکیل می‌دهند و با توجه به اینکه در سرنوشت جامعه نقشی تأثیرگذار دارند، هر گونه بررسی و تحلیل درباره آنان در واقع تأمل و اندیشه درباره سرنوشت امروز و فردای جامعه خواهد بود.

پرسشهای بنیادین نوشتار حاضر آن است که اولاً، نگاه امام خمینی و فمینیسم رادیکال به زنان چگونه است، ثانیاً، وجوه اشتراک و افتراق آنها کدام است، ثالثاً، کدام یک از این دو نگاه از قابلیت دفاع بیشتری برخوردارند و برای احقاق حقوق زنان و حفظ کرامت آنان کارسازترند و

دلیل(های) این برتری چیست، رابعاً، امروزه برای دفاع از حقوق زن و تبیین دیدگاه اسلام در این باره چه باید کرد.

مدعا و مفروض این مقاله آن است که اولاً، نگرش امام و فمینیسم، به خاطر اختلاف مبانی نظری، با یکدیگر تفاوتها و اختلافهای جدی دارند، ثانیاً، با وجود تلاشهای انجام شده از سوی فمینیست‌های رادیکال، در مجموع نگاه و عملکرد امام، به دلیلهایی که گفته خواهد شد، از قابلیت دفاع بیشتری برخوردار است، و از افراط و تفریط‌های فمینیسم رادیکال دورتر، و در دفاع از کرامت زن تواناتر است. گو اینکه اندیشه امام نیز همواره نیازمند بازخوانی و پیگیری مجدد است که در بخش پایانی مقاله به آن اشاره خواهد شد.

مقصود از «کرامت زن»، حفظ شأن و شخصیت او است اولاً، به عنوان یک انسان و ثانیاً، به عنوان کسی که در عین داشتن برخی مشترکات با مردان، دارای روحیه‌ها و مشخصه‌های ویژه خود هم است.

دیدگاههای امام خمینی

امام خمینی چه به عنوان یک اسلام‌شناس و چه در مسند یک رهبر سیاسی - اجتماعی، مطالب و مباحث گوناگونی را درباره زنان مطرح کرده است. بخشی از این دیدگاهها در قالب فتاوی فقهی وی آمده و بخشی هم در سخنرانیها، پیامها یا احکامی که در عرصه‌های عمومی اعلام کرده است. بی‌تردید همه این موارد برگرفته از برخی مبانی و اصولی است که وی در عرصه نظری به آنها باور داشته است. برای بررسی و تبیین نگرش و موضع‌گیری امام، این مبانی بایستی مورد توجه قرار گیرد؛ مبانی‌ای که موارد ذیل را می‌توان از جمله مهمترین آنها دانست:

۱- تأکید بر نقش خداوند به عنوان خالق و مالک انسان. نگرش امام به زن بر اساس یک جهان‌بینی دینی است. بر اساس این نگرش از آنجا که خداوند آفریننده انسانها - و دیگر موجودات - است و بر همه امور آنها احاطه دارد، همچنین از آنجا که متصف به صفاتی چون حکمت و تدبیر است، پس بهتر از هر کس دیگری می‌تواند مشخص کند که آدمی - و در بحث ما، زن - چه نسبتی با دیگر موجودات دارد و در برابر خورشستن، خداوند و جهان چه وظایف و تکلیف‌هایی را بر عهده دارد. خداوند است که مالک همه چیز است و بنابراین می‌تواند در راستای مصالح و مفاسد او دستورالعمل‌هایی را تدوین کرده و چهارچوبها و محدودیتهایی را مشخص کند.

۲- توجه به عدم خود بسندگی انسان. این موضوع روی دیگر مطلب پیشین است و به این معناست که آدمی از آنجا که در دایره ممکنات و محسوسات زندگی می‌کند و محسوس هم با محدودیت همراه است، لذا از گستره آگاهی محدودی برخوردار است و خود به تنهایی نمی‌تواند در همه موارد مصلحت خویش را تشخیص دهد و نیازمند اوامر شرع است.

۳- توان آدمی در تدبیر برخی امور. مخلوق بودن آدمی به معنای مجبور و محجور بودن او نیست، بلکه به خاطر برخورداری از موهبت پیامبر درونی (عقل) و پیامبر بیرونی (فرستادگان خداوند) می‌تواند در برخی امور برای خود تصمیم‌گیری و برنامه‌ریزی کند. به عبارت دیگر، می‌توان گفت از دیدگاه امام بین عقل و شرع منافاتی وجود ندارد و هر یک از این دو می‌توانند یکدیگر را در امور مختلف، و از جمله در مباحث مربوط به زنان، یاری کنند.

۴- لزوم مشارکت انسان در تعیین سرنوشت خود. همان‌گونه که بیان خواهد شد از نظر امام، زن انسانی است هم طراز مرد و همچون او بایستی در تعیین مقدرات خود مشارکت فعال داشته باشد. البته در این زمینه چه در عرصه نظریه‌پردازی و چه در عرصه مشارکت اجتماعی و سیاسی لازم است حدود شرع را رعایت کند.

موارد مذکور را می‌توان امهات نگرش امام به موضوع زن - و انسان - دانست. لکن فهم بهتر آنها منوط به بیان برخی موارد جزئی‌تر است که در سلوک علمی و عملی امام در مواجهه با مباحث زنان خود را نشان داده است. مجموع این موارد را می‌توان در دو وجه ایجابی و سلبی اینگونه صورت‌بندی کرد:

وجه ایجابی

۱- باور و تشویق به حضور جدی زنان در عرصه‌های مختلف سیاسی و اجتماعی. بهترین دلیل بر این امر، حضور فراگیر زنان در جریان پیدایش و تداوم انقلاب اسلامی است (ر.ک. به: طهماسبی ۱۳۸۵). پیدایش انقلاب اسلامی در ایران باعث ایجاد تحولی نوین در نوع نگاه به زنان شد. این تحول برای امام به اندازه‌ای مهم بود که می‌گفت: «اگر این نهضت و انقلاب اسلامی هیچ نداشت جز این تحولی که در بانوان و در جوانان ما پیدا شد؛ این یک امری بود که کافی بود برای کشور ما» (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۱۴: ۱۹۷). می‌توان گفت این انقلاب که ماهیتی دینی، فرهنگی و سیاسی و

اجتماعی داشت، در برابر دو گفتمان سنتی و مدرن، در واقع گفتمانی نوین را بنیاد نهاد که هدفش حضور زن در عرصه‌های مختلف اجتماعی و سیاسی همراه با حفظ کرامت او بود.^۱

امام تأکید داشت که ساختن این مملکت تنها به دست مردان ممکن نیست، بلکه مشارکت زنان هم لازم است (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۶: ۳۰۱). تأکید ایشان بر حق زنان در جمهوری اسلامی برای رأی دادن و رأی گرفتن (مطهری ۱۳۸۵ ج ۲۴: ۲۹۹)، و شرکت در انتخابات را می‌توان در راستای باور و دیدگاه امام به حضور زنان در عرصه‌های مختلف ارزیابی کرد (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۶: ۴۰۸).

۲- تأکید بر کسب علم و آراسته شدن زنان به مکارم اخلاقی و ارزشهای اسلامی. امام در مقاطع مختلف، زنان را به تلاش برای تحصیل علم و تخلق به ارزشهای اخلاقی ترغیب می‌کرد.^۲ نتیجه این نگاه، افزایش زنان فرهیخته و تحصیلکرده و راه یافتن آنان به برخی از رده‌های مدیریتی است، گو آنکه هنوز تا رسیدن به وضعیت مطلوب، راههای نرفته بسیاری در پیش است. یکی از نشانه‌های نگرش امام به رشد و تعالی همه جانبه زنان، نوع مواجهه ایشان با همسر، دختران و نوه‌های خود است که هیچ تمایزی بین دختران و پسران خانواده خود قائل نبود. به عنوان مثال، نه تنها مانع تحصیل آنان نمی‌شد که آنان را تشویق هم می‌کرد. از این روست که می‌بینیم دختران و نوه‌های ایشان افرادی تحصیلکرده و کم‌وبیش فعال در عرصه‌های علمی و اجتماعی‌اند.

۳- الگوسازی. امام در راستای هویت‌بخشی به زنان جامعه و ملموس ساختن باورهای دینی در مورد آنها، به مسأله‌ای توجه کرد که در تعلیم و تربیت «نظریه الگوها» و در نگرش اسلامی «نظریه اسوه‌ها» نامیده می‌شود. ایشان زنان شاخص در اسلام، به ویژه حضرت فاطمه (س)، را الگوی یک زن مسلمان دانسته و در موارد فراوانی بر لزوم پیروی از سیره ایشان سفارش کرده است،^۳ آن حضرت را یک زن به تمام معنا می‌دانست (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۷: ۳۳۷) و روز تولد او را روز زن و در واقع روز حیات زن و روز پایه‌گذاری افتخار و نقش بزرگ او در جامعه می‌دانست (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۱۴: ۳۱۶).

۱. برای آشنایی بیشتر با این تحولات گفتمانی در انقلاب اسلامی، ر.ک. به: (نیکخواه قمصری ۱۳۸۴).

۲. به عنوان نمونه ر.ک. به: (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۱۹: ۱۸۵-۱۸۴ ج ۶: ۵۲۱).

۳. برای آشنایی با مجموعه دیدگاههای امام درباره زنان اسوه ر.ک. به: (کمیته فرهنگی ۱۳۸۵).

۴- توجه به درونی کردن کرامت. امام حفظ کرامت زن را محصور در کارهای شکلی و ظاهری نمی‌داند^۱ و بیش از هر چیز به تغییرات معرفتی و فرهنگی توجه داشت، چرا که معتقد بود اگر فرهنگ درست شد جامعه درست می‌شود و اگر فاسد شد جامعه و جوانان فاسد می‌شوند (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۳: ۳۰۶).

۵- تفکیک بین پیشرفت زنان و انحطاط به بهانه پیشرفت. در زمان طاغوت که برخی می‌خواستند کسانی چون امام را مخالف رشد و پیشرفت زنان معرفی کنند، ایشان با تمایز نهادن بین رشد و ترقی با ایجاد انحطاط، با صراحت اعلام کرد که «ما با ترقی زنان مخالف نیستیم، با این فحشا مخالفیم» (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۱: ۳۰۵).

۶- توجه به آزادی زنان. امام به آزادی زنان در انتخاب سرنوشت خود و انجام فعالیت‌های اجتماعی و علمی اعتقاد داشت و تأکید می‌کرد که در حکومت اسلامی زنها در تحصیل و در دیگر فعالیتها آزادند، همان‌طور که مردها آزادند (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۴: ۴۸۰). در نگاه ایشان، «اسلام با آزادی زن نه تنها موافق است بلکه خود پایه‌گذار آزادی زن در تمام ابعاد وجودی زن است» (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۵: ۴۱۷). البته مرز آزادی زن را جایی می‌داند که به عفت او یا مصلحت عمومی جامعه آسیبی نرسد (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۵: ۴۸۵).

۷- اعتقاد به تساوی زن و مرد از نظر انسانیت. ایشان معتقد بود:

در نظام اسلامی، زن همان حقوقی را دارد که مرد دارد، حق تحصیل، حق کار، حق مالکیت، حق رأی دادن، حق رأی گرفتن. در تمام جهانی که مرد حق دارد، زن هم حق دارد (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۵: ۱۸۹).

زن مساوی مرد است. زن مانند مرد آزاد است که سرنوشت و فعالیت‌های خود را انتخاب کند؛ زیرا که هر دو انسانند (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۳: ۳۷۰؛ ج ۴: ۳۶۴).

همچنین ایشان معتقد بود در مواردی که به مسائل اخلاقی و معنوی و به اساس انسانیت انسان مربوط می‌شود دیگر تفاوتی بین زن و مرد نیست (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۴: ۳۶۴؛ ج ۵: ۱۸۳). از این رو، به

۱. می‌توان گفت بر اساس این نگرش بود که امام با کارهایی چون دیوارکشی بین دختران و پسران در دانشگاهها که موجب خدشه وارد شدن به چهره دین می‌شد مخالف بود (سید حسن خمینی ۱۳۸۵: ۲).

عنوان مثال، پیدایش هوای نفس و راههای درمان آن را از اموری می‌دانست که دیگر زن و مرد و عالم و عامی نمی‌شناسد (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۲۱: ۱۷۹).

۸- باور به وجود تفاوت بین زن و مرد. امام در عین دفاع از تساوی زن و مرد از نظر حقوق انسانی، تأکید می‌کند که «در بعضی از موارد تفاوتی بین زن و مرد وجود دارد که به حیثیت انسانی آنها ارتباط ندارد» (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۴: ۳۶۴) بلکه مربوط به طبیعت آنان است، و به همین خاطر هر کدام احکام خاص خود را نیز دارند (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۵: ۱۸۹، ۲۱۷-۲۱۶).

۹- توجه به وظیفه‌های اساسی زنان. ایشان وظیفه زنان را «انسان‌سازی» می‌دانست و معتقد بود «زن مربی انسان است» (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۶: ۳۰۱-۳۰۰). این وظیفه مهم به صورتهای مختلف در سخنان امام بیان شده است. به عنوان مثال، ایشان تأکید می‌کند که زنان وظیفه دارند علاوه بر تحصیل علم و کسب فضیلت‌های اخلاقی، به تربیت فرزندان صالح همت گمارند (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۶: ۵۰۱، ۵۲۱). همچنین بر شأن و شخصیت مادری زنان و اهمیت آن تأکید داشت و معتقد بود یکی از کارهای استعمارگران تحقیر شان مادری و جایگاه آن در نزد زنان بود در حالی که مادری کردن و تربیت فرزند شریف‌ترین کارها در عالم است (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۷: ۴۴۷-۴۴۵؛ ج ۸: ۱۱۷). ایشان بر ازدواج و تشکیل خانواده تأکید داشت و همه بانوان، از جمله همسران شهدا، را به این امر تشویق و ترغیب می‌فرمود (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۱۶: ۱۹۶).

۱۰- تأکید بر نقش مهم زن در جامعه و تمدن‌سازی. امام برای زنان شأن و شخصیتی والا و نقشی بزرگ، حتی بزرگ‌تر از نقش مردان در جامعه قائل بود (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۱۴: ۱۹۷) و این امر را به صورتهای گوناگون بیان می‌کرد. به عنوان مثال، زنان را مبدأ همه خیرات و همه سعادت‌ها دانسته و سعادت و شقاوت جامعه را وابسته به آنان می‌دانست. او معتقد بود اگر زنهای انسان‌ساز از ملتها گرفته شوند ملتها به شکست و انحطاط دچار خواهند شد (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۷: ۳۳۹؛ ج ۶: ۳۰۱-۳۰۰).

وجه سلبی

همان‌گونه که گفته شد رویکرد امام به موضوع زن، یک وجه ایجابی و یک وجه سلبی دارد. توجه به موارد زیر، تا حدودی می‌تواند وجه دوم این رویکرد را آشکار کند:

۱- مخالفت با شیء و کالا شدن زنان. امام با صراحت اعلام می‌کند که «اسلام هیچ‌گاه مخالف آزادی آنان نبوده است، برعکس اسلام با مفهوم زن به عنوان شیء مخالفت کرده است» (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۳: ۳۷۰). یکی از مهمترین انتقادهایی هم که به رژیم پهلوی داشت آن بود که برنامه‌های این رژیم درباره زنان، آنان را از ارزشهای انسانی تهی و به کالا یا عروسک تبدیل می‌کند (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۳: ۴۷۲). به همین مناسبت ایشان تأکید می‌کند:

در نظام اسلامی، زن به عنوان یک انسان می‌تواند مشارکت فعال با مردان در بنای جامعه اسلامی داشته باشد ولی نه به صورت یک شیء. نه او حق دارد خود را به چنین حدی تنزل دهد و نه مردان حق دارند که به او چنین بیندیشند (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۴: ۴۱۴).

۲- خرافه‌زدایی از باورهای نادرست نسبت به دیدگاه اسلام در مورد زنان. به عنوان مثال، در ماههای نزدیک به پیروزی انقلاب، امام سعی کرد ضمن تبیین دیدگاههای خود درباره زنان، باورهای نادرستی را که به ویژه در نزد غربیان در این باره وجود دارد اصلاح کند و نگرش اسلامی با قرائت خود را بیان دارد. ایشان در آنجا با صراحت می‌گوید:

شما خیال نکنید که ما، حکومت اسلامی که درست کردیم... زنها را هم همه را کنار می‌زنیم، می‌پیچیمشان توی کفن یا می‌کنیمشان توی [خانه] این ... به اسلام مربوط نیست (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۵: ۳۲۸).

۳- مخالفت با زمینه‌های تعرض به کرامت زنان. امام با اموری که موجب نابسامانیهای اجتماعی می‌شود و زمینه تهدید کرامت زنان را فراهم می‌کند مخالف است. مخالفت ایشان با اختلاط زنان و مردان در مکانهایی چون دریا را می‌توان اقدامی در این راستا دانست (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۹: ۲۰۵).

فمینیسم رادیکال

تعریف. جان باتن، مؤلف *فرهنگنامه رادیکالیسم در قرن بیستم*، رادیکالیسم را اینگونه تعریف کرده است: «رفتن به سراغ ریشه‌های یک موضوع، بررسی همه جانبه آن، مورد سؤال قرار دادن هر چیز، و به هر دری زدن برای دست یافتن به احترام و عدالت» (Button 1995: xiii). این تعریف تا حدود زیادی می‌تواند برای شناخت فمینیست‌های رادیکال نیز به کار آید. آنان معتقدند قدرت مردانه‌ای

که عامل اصلی ظلم به زنان است، ریشه در ساختار اجتماعی جنسیت دارد و از آنجا که این ساختار قابل اصلاح نیست باید ریشه کن شود (Gamble 2001: 302). برخی دیگر گفته‌اند فمینیسم رادیکال، نوعی رهیافت به فمینیسم است که مدعی است نظام جنس/جنسیتی عامل اساسی ظلم به زنان است. آلیسون جَگِر^۱ و پائولا روزنبرگ^۲ گفته‌اند این ادعای رادیکالها به دو معنا می‌تواند باشد: یکی اینکه ظلم به زنان دیرپاترین، گسترده‌ترین، عمیق‌ترین یا بدترین نوع ظلم انسانی است. دیگر آنکه ظلم به زنان، یک مدل مفهومی است برای فهم و شناخت دیگر شکلها و صورتهای ستم به آنان (Tong 2000: 419).

ساندرا وایت‌ورث در کتاب خود که به بررسی روابط بین‌الملل از دیدگاه فمینیسم پرداخته، کسانی را فمینیست رادیکال می‌داند که معتقدند بسیاری از نهادهای موجود در جامعه، پشتیبان پدرسالاری‌اند و این امر نه تنها بر شیوه‌های تفسیر جهان که بر شیوه‌های اندیشیدن درباره جهان نیز تأثیر می‌گذارد. رادیکالها، بر خلاف فمینیست‌های لیبرال، معتقدند همه نگرشهای موجود درباره جامعه دارای جهت‌گیری [مردانه]‌اند و همه علوم اجتماعی تحت سلطه یک نگرش مسلط جانبدار، یعنی مردان، است. این وضعیت به آسانی قابل اصلاح نیست، چرا که بیشتر همان اصطلاحها و قاعده‌هایی که قرار است در پژوهشهای علوم اجتماعی مورد استفاده قرار گیرد خود به وسیله اندیشه مردانه به وجود آمده است (Whitworth 1997: 16-17).

تاریخچه فمینیسم رادیکال نیز مانند بسیاری دیگر از انواع فمینیسم، تاریخ چندان درازی ندارد. برخی از منابع، تاریخچه این نگرش را با توجه به موقعیت جغرافیایی آن از هم جدا کرده‌اند. به عنوان مثال، در آمریکا فمینیسم رادیکال ریشه در «نهضت حقوق مدنی»^۳ و موج دوم فمینیسم و مبارزه با تبعیض نژادی دارد که از اوایل دهه ۱۹۶۰ شکل گرفت و طی سالهای ۱۹۶۸ تا ۱۹۷۲ به شهرهای بزرگ آمریکا سرایت کرد.

در انگلستان، فمینیسم به طور کلی از حدود سالهای ۱۹۷۰ و با تأثیر از فمینیسم امریکایی شروع شد. پیدایش و گسترش فمینیسم رادیکال در دیگر کشورهای اروپایی، مثل استرالیا، نیز کم‌وبیش

1. Alison Jaggar

2. Paula Rothenberg

3. civil rights movement

از همین سالها شروع شد (Radical Feminism" 2007: 2). ایدریش ریچ^۱، کیت میل^۲، شولامیث فایرستون^۳، آندریا دورکین^۴، و مری دالی^۵ از شناخته‌شده‌ترین چهره‌های فمینیسم رادیکالند.^۶

مبانی نظری

رادیکالیسم در حوزه فمینیسم هم مبتنی بر برخی از اصول و مبانی است که در اینجا به چند مورد عمده آن اشاره می‌شود:

۱- تأکید بر خودبستگی انسان و به طور خاص، زنان. می‌توان گفت نگرشهای فمینیستی رادیکال خواسته یا ناخواسته مبتنی بر نگرش اومانیستی به انسان است که به چیزی فراتر از عقل بشری اعتقاد ندارد. از منظر بحث حاضر می‌توان گفت فمینیست‌های رادیکال بر این باورند که زن مالک روح و جسم خویش است و خودش نیز باید در مورد استفاده از آن تصمیم گیرد. باید توجه داشت که این دیدگاه، در عرصه عمل دارای پیامدهای فراوان است و راه را برای ارتکاب اعمالی باز می‌کند که نه تنها از سوی آموزه‌های دینی که حتی از سوی برخی جوامع غربی نیز قابل قبول نیست.

۲- مظلومیت تاریخی زن. در نگاه فمینیست‌های رادیکال ظلم به زنان امری نهادینه شده است که در طول تاریخ همواره وجود داشته و در هر زمان به گونه‌ای ابراز شده است. تأکید بر این امر از سوی فمینیست‌های رادیکال همراه با گونه‌ای افراط از یک طرف و مقصر دانستن همه جانبه مردان از طرف دیگر است.

۳- عدم اعتقاد به حرکت‌های اصلاحی. توجه فمینیست‌های رادیکال بیشتر معطوف به راه کارهای افراطی و ریشه‌ای است و به فعالیت‌هایی که معطوف به اصلاح تدریجی امور باشد چندان اعتقادی ندارند.

1. Adrienne Rich

2. Kate Millett

3. Shulamith Fireston

4. Andrea Dworkin

5. Mary Daly

۶. جهت آشنایی بیشتر با شخصیت‌های فمینیست رادیکال به دانشنامه‌ها و کتابهای ویژه اندیشه‌های فمینیستی ر.ک. به:

(Ruddick 2005: 136- 142).

۴- باور به عدم تفاوت بین زن و مرد. فمینیست‌های رادیکال بسیار تلاش کرده‌اند تا تفاوت‌های طبیعی بین زن و مرد را نادیده بگیرند و این تفاوت‌ها را بیشتر معلول فرهنگ مرد سالار حاکم بر جامعه می‌دانند. به همین سبب تلاشهای خود را بیشتر معطوف به کم رنگ کردن یا نادیده گرفتن تفاوت‌های بین این دو جنس کرده‌اند.

فمینیست‌ها بر اساس مبانی‌ای از این دست، ادعاهای خود را تبیین، و راه کارهایی برای دفاع از حقوق زنان ارائه کرده‌اند. برای فهم هر چه بهتر آن مبانی، توجه به این موارد لازم است. به همین خاطر در اینجا ادعاها و راهکارهای مطرح شده از سوی آنان با گشودگی و گستردگی بیشتری بیان می‌شود.

ادعاهای اصلی

موارد زیر را می‌توان مهمترین ادعاهای فمینیست‌های رادیکال دانست:

۱. ظلم به زنان، اساسی‌ترین و بارزترین جلوه‌های ظلم و ستم است.
۲. جنسیت، به مفهوم بیولوژیک یا به معنای فرهنگی آن، عامل فشار و ظلم به زنان است.
۳. زنان، همگی یک طبقه مظلوم و مردان جملگی ظالمند.
۴. جامعه غربی جامعه‌ای پدرسالار است که بیش از هر کس به زنان ظلم می‌کند.
۵. یک بخش از جامعه (= مردان) ساختارها و نظامهای اجتماعی و دیگر روشهای کنترل را به کار می‌گیرند تا مانع از به وجود آمدن مردان و زنان غیر مسلط (و مساوی) شوند (2007: 2 "Radical Feminism").
۶. منشأ نابرابریهای جنسیتی عبارت است از: الف) پدرسالاری، به عنوان یک نظام و ساختار مردانه ظلم به زنان؛ ب) مشروعیت بخشیدن^۱ به خشونت علیه زنان در پزشکی، علم، دین، حقوق و دیگر نهادهای اجتماعی؛ ج) توجه کردن استفاده از زنان در تبلیغات، رسانه‌ها، و تولیدات فرهنگی؛ د) استثمار جنسی زنان در وقیح‌نگاری و روسپی‌گری؛ ه) آزار جنسی زنان در محیط کار، محیطهای آموزشی، و در خیابان (Lorber, 2005: 117).

1. legitimation

راه حلها و راه کارهای پیشنهادی

فمینیست‌های رادیکال برای رفع آنچه ظلم و ستم در حق زنان می‌دانند، راه‌حلهایی را نیز مطرح کرده‌اند که برخی از مهمترین آنها عبارت است از:

۱- مخالفت با نقش‌های از پیش تعریف شده و معمول برای زنان. فمینیست‌های رادیکال بر این باورند که راه کارهایی چون اعطای حق آزادی تولید مثل، پیشگیری از حاملگی، و امکان عقیم کردن و سقط جنین به زنان، باعث کم یا محدود کردن تفاوت‌های بیولوژیک و تفاوت قدرت بین دو جنس می‌شود (Gamble 2001: 302 - 303).

۲- ریشه کن کردن نظام مردسالار موجود، نه تنها در سطح سیاسی و حقوقی، بلکه در سطح اجتماعی، و اجتماعی - فرهنگی آن.

۳- مبارزه با همه عوامل مخربی که باعث ایجاد این مشکلات شده‌اند، همچنین افشا کردن آن بخشها و اجزای بنیادین جامعه که از این مشکلات پشتیبانی می‌کنند (2-3: 2007 "Radical Feminism").

۴- بها دادن و ارزش قائل شدن برای بدن و جسم زنان، تمایلات جنسی زنانه و خصائص مادرانه.

۵- تدارک ستادهای بحران برای زنانی که مورد تجاوز قرار می‌گیرند و ایجاد پناهگاههایی برای زنان آسیب دیده.

۶- محافظت از زنان در برابر قاچاق بین‌المللی جنسی.

۷- تدارک آموزشها و راهنمایی‌هایی درباره آزارهای جنسی در مدارس و محیط کار.

۸- پی‌ریزی حرکت‌هایی برای حفظ محیط.

۹- تدارک حرکت‌های ضد جنگ (Lorber 2005: 117).

۱۰- حاکم شدن روحیه مادرانه و مسئولیت مادرانه بر جهان. سارا رادیک^۱ به‌عنوان یکی از مدافعان «تفکر مادرانه»^۲ بر این باور است که اگر مردان تا اندازه‌ای این روحیه مادرانه را در خود داشتند کمتر به سراغ کارهایی چون جنگ و تجاوز می‌رفتند (Ruddick 2005: 128-131). استدلال فمینیست‌ها این است که میل و علاقه به زندگی و تربیت و روحیه صلح‌طلبی در زنان بیشتر

1. Sara Ruddick

2. maternal thinking

است، بنابراین زنان و نگرش آنان به جهان تنها امید رهایی در عصر بمبهای هسته‌ای است
(Whitworth 1997: 17).

۱۱- راه‌حلهای متنوع دیگری هم مطرح شده که گستره‌ای از پیشنهادها را دربرمی‌گیرد، از فراخوان به یک فرهنگ دو جنسی (زن/مردی) یا بی‌جنسی (خستگی) تا جایگزین کردن فرهنگ زنانه به جای مردانه (Gamble 2001: 303).

آنان همچنین برای وصول به اهداف خود و اجرایی کردن هر چه بیشتر ادعاهایشان، راه‌کارهایی را نیز مطرح و پیگیری کرده‌اند که آنها را می‌توان به دو گروه عملی و نظری تقسیم کرد: راه‌کارهای نظری آنان بیشتر معطوف به نظریه‌پردازی در حوزه زنان و تلاش برای تبیین و تدوین هر چه بیشتر مبانی نظری و معرفتی فمینیسم و نقد و بررسی دیدگاههای مخالف است. مواردی همچون تبیین عوامل خشونت علیه زنان، نظریه‌پردازی بر اساس علایق زنانه، نقد فرهنگ جامعه و ... را می‌توان از جمله تلاشهای آنان در حوزه نظری دانست (Bolaria 2000: 112-113 و Lorber 2005: 118).

در زمینه راه‌کارهای عملی نیز می‌توان به این موارد اشاره کرد: تشکیل گروههای دانش‌افزایی زنان^۱، استفاده از تجربه زنان جوامع گوناگون، اعتراض به برنامه‌هایی که از نظر آنان توهین و تحقیر زنان است، بهره‌گیری از نخبگان و نیروهای مؤثر در جامعه، و استفاده از فرصتهای موجود در جامعه.

بورسی تطبیقی

اینک که تا اندازه‌ای نگرش فمینیست‌های رادیکال و حضرت امام به زن مشخص شد، شایسته است که نگاهی تطبیقی به این دو رویکرد داشته باشیم. به رغم اشتراک هر دو دیدگاه در تلاشهای نظری و عملی برای صیانت از کرامت زن، این دو با یکدیگر تفاوتها و تمایزهای جدی و مهمی دارند که مبتنی بر تفاوت در مبانی و اصولی است که در گذشته به آنها اشاره شد. مهمترین تفاوت مبانی این دو نگرش آن است که امام، در تبیین نظام حقوق زن و حفظ کرامت او، اولویت و اساس را بر اوامر خداوند و آموزه‌های دینی قرار می‌دهد، ولی فمینیسم رادیکال، مبانی کار خود

1. consciousness rising groups

را بر عقل خودمختار بشر مبتنی می‌کند. تفاوت دیگر آن است که امام مسأله زنان را در ذیل مسأله انسان در نظر می‌گیرد در حالی که فمینیست‌ها اساس کار خود را به گونه‌ای بر برتری زن و تحقیر یا مقصر ذاتی بودن مرد نهاده‌اند. روشن است که این تفاوت‌های نگرشی تأثیر خود را در موارد دیگر نشان می‌دهد. برای فهم هر چه بهتر این تمایزها، این دو دیدگاه را بر اساس برخی شاخصه‌های تطبیقی به گونه‌ای جزئی‌تر و مصداقی‌تر مورد بررسی قرار می‌دهیم:

۱- در زمینه عامل اصلی ظلم به زنان، فمینیسم رادیکال حاکم بودن مردان و نگرش پدرسالارانه، همچنین جنسیت زنان را عامل اصلی ظلم و ستم به آنان می‌داند ولی امام از بین عوامل بیرونی، عواملی چون حکومت و از بین عوامل درونی، هوای نفس و وسوسه‌های شیطانی را در این زمینه مؤثر و مسئول می‌داند.

۲- فمینیست‌های رادیکال، خانواده را نخستین منبع پدرسالاری و ظلم به زنان و نخستین سرچشمه پیدایش نگاه‌های جابرانه و نادرست به جنس مخالف دانسته و به همین علت به نقد خانواده سنتی می‌پردازند (Lorber 2005: 118)، ولی امام برخلاف آنها به خانواده و تأثیر آن، به ویژه تأثیر مادر در تربیت فرزند، نگاهی مثبت و احترام‌آمیز دارد (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۱۵: ۲۴۵).

۳- دویاره راه رفع ظلم از زنان، فمینیسم رادیکال بر این باور است که باید ساختار مردانه از بیخ و بن منهدم شده و فرهنگ زنانه جای آن را بگیرد. دیدیم که آنها از یک «جنگ تمام عیار علیه مردان» سخن می‌گفتند (Gamble 2001: 302) ولی در دیدگاه امام هیچ‌گاه بحث جابه‌جایی فرهنگی بر اساس شاخصه‌های جنسیتی مطرح نیست، بلکه بحث اصلاح انسان به طور کلی، اعم از زن و مرد، مطرح است.

۴- فمینیسم رادیکال تغییر دادن نقش‌های ویژه و تعریف شده برای زنان را یکی از راه‌های دفاع از حقوق آنان می‌داند (از جمله: در 303 - 302: Gamble 2001) ولی بررسی دیدگاه‌های امام نشان می‌دهد که از نظر ایشان عمل زنان به وظایف و مسئولیت‌های خاص خود، منافاتی با دیگر فعالیت‌های اجتماعی و علمی آنها ندارد. در همین راستا - همان‌گونه که گفته شد - ایشان هم بر نقش زنانه و تربیت فرزند از سوی زنان تأکید دارد و هم آنان را به تحصیل دانش و شرکت در فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی، و حتی در مواقع ضروری، حضور در میدان جنگ یا دفاع، تشویق و ترغیب می‌کند.

شده برخی فمینیست‌های رادیکال، مثل شارلوت پرکینز گیلمن، دین را ذاتاً مردانه و جنسیت‌گرا می‌دانند و لذا به‌عنوان راه حل، از یک دین زنانه بدیل سخن به میان می‌آورند (Ruether 1981: 10)

ولی بررسی آثار و اندیشه‌های امام نشان می‌دهد که از نگاه ایشان دین (در اینجا، اسلام) کارکردی فراجنسیتی دارد و برای نجات انسان به طور عام است، هر چند برای هر یک از زن و مرد وظایف و مسئولیتهای ویژه‌ای را تعیین کرده است.

۶- فمینیست‌های رادیکال اساس کار خود را بر بدبینی به مردان قرار داده‌اند یا اینکه نوع نگاهشان در نهایت به بدبینی به مردان و ایجاد تعارض زن - مرد منتهی می‌شود. به عبارت دیگر، به نوعی دیگر همان تمایز جنسیتی را که از آن فرار و با آن مبارزه می‌کردند باز تولید می‌کنند، ولی در نگاه امام از این بدبینی جنسیتی، چه نسبت به مرد یا زن، خبری نیست.

۷- امام تفاوت‌های موجود بین زن و مرد را ناشی از طبیعت وجودی هر یک از آنها می‌داند (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۵: ۱۸۹)، در حالی که فمینیست‌ها بیشتر این تفاوت‌ها را ناشی از فرهنگ و نظام پدرسالارانه حاکم بر جامعه می‌دانند.

علل برتری دیدگاه امام

با توجه به مباحث گذشته می‌توان گفت در مجموع، دیدگاه اسلامی، با خوانش امام، از امتیازهای بالاتر، و برای حفظ حقوق زن و احیای کرامت او از توانایی بیشتری برخوردار است. البته معیارهای ما برای این قضاوت نمی‌تواند درون‌دینی باشد، چرا که یکی از طرفین بحث (یعنی رادیکالها) چنین معیارهایی را نمی‌پذیرند. بنابراین، آنچه گفته می‌شود با نگاه برون‌دینی و بر اساس تحلیل‌های عقلی و بررسی پیامدهای هر یک از دو اندیشه است. به هر حال، آنچه را که موجب برتری دیدگاه امام می‌شود می‌توان اینگونه برشمرد:

۱- تعادل در نگاه. امام نه مثل کسانی بود که زنان را افرادی مجبور می‌دانند^۱ و نه همچون آنان که به بهانه یا به نیت نجات زن و مبارزه با زن‌ستیزی، در یک حرکت افراطی به دام مردستیزی افتادند یا جایگاه و شأن و شخصیت هر یک از زن و مرد را به هم زدند که نتیجه هر دو، ظلم در حق زنان و محروم کردن آنها از حقوق طبیعی، شرعی و قانونیشان بود. دیدگاه امام را می‌توان نگرشی

۱. ایشان در سال ۱۳۴۱ در اعلامیه مشترکی همراه با برخی مراجع دیگر ضمن مخالفت با برنامه رژیم طاغوت مبنی بر شرکت زنان در انتخابات و ...، خاطر نشان کرد که این مخالفت به معنای مجبور شمردن زنان نیست، بلکه برای پیشگیری از مشکلاتی است که به این بهانه برای زنان به وجود می‌آید و گرنه اسلام بیش از دیگران ملاحظه زنان را کرده است (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۱: ۱۴۹).

متعادل دانست که در عین حفظ حقوق و کرامت هر یک از زن و مرد و قرار گرفتن هر کدام در جایگاه شایسته خود، برای هر کدام وظایف، تکالیف و امتیازهایی را در نظر گرفته است.

۲- بهره گرفتن از دین. مسأله کرامت انسان یکی از بنیادی‌ترین موضوعهای مطرح در ادیان آسمانی است.^۱ در اسلام (چه در قرآن و چه در سنت و سیره پیشوایان دینی)، این موضوع به‌طور جدی مطرح شده است (به عنوان نمونه ر.ک. به: جوادی آملی ۱۳۶۹؛ ۱۳۸۴). بخشی از آموزه‌های اسلامی در باب کرامت انسان، به طور خاص درباره کرامت زن است و برای حفظ این کرامت راه کارهایی هم ارائه شده است.^۲ یکی از مزیت‌های نگرش امام آن است که نه تنها بین حفظ دین و حفظ کرامت زن منافاتی ندیده بلکه به این موضوع از منظر دین نگرسته است. او با این کار خود، از یک طرف با نگرش‌های غیر دینی (مثل برخی فمینیست‌ها) و از طرف دیگر با نگرش‌های دینی ولی بدبین به زنان، مرزی ترسیم کرده است. امام نشان داده که بر خلاف ادعای فمینیست‌های رادیکالی که از مخالفت دین با حقوق زنان سخن می‌گویند، می‌توان از منظر دین از حقوق زن دفاع کرد و در عین حال شرایط را برای حضور او در عرصه‌های مختلف علمی، سیاسی و اجتماعی فراهم کرد.

۳- واقع‌بینی. می‌توان گفت نگاه امام به زنان، واقع‌بینانه‌تر و با طبیعت آنان سازگارتر است. ایشان در عین توجه به یکسان بودن زنان و مردان از نظر انسانیت و ارزش‌های انسانی و توان آنان در رشد معنوی و فرهنگی، بر تفاوت‌های جسمی و روحی ایشان نیز صحنه می‌گذارد. به عنوان مثال، همان‌طور که گفته شد، ضمن دفاع از حضور زنان در جامعه، بر نقش‌های خاص زنان در اموری چون ازدواج، تولید نسل و تربیت شایسته فرزندان از سوی مادران تأکید فراوان دارد. این در حالی است که فمینیست‌های رادیکال معمولاً چنین نقش‌هایی را به چالش کشیده و درصدد کنار نهادن آنها هستند (Gamble 2001: 302 - 303).

۴- نگاه فراجنسیتی. برخلاف رادیکال‌ها که همه مسائل را از دریچه منافع زنان می‌نگرند نگاه امام معمولاً فراجنسیتی است. ایشان از رشد و سعادت انسان (چه زن چه مرد) سخن گفته و وجود هر دو را برای پیشبرد و تعالی جامعه لازم دانسته است. مجموع دیدگاه‌ها و موضع‌گیری‌های ایشان

۱. برای آشنایی با برخی منابع در این زمینه ر.ک. به: (نوری ۱۳۸۶: ۵۳ - ۵۲).

۲. برای آشنایی با برخی از این موارد ر.ک. به: (محمد ۱۴۱۸).

به گونه‌ای است که نمی‌توان از آن به مردگرایی یا زن‌گرایی رسید. این نگاه مانع از ایجاد دو قطبی متضاد زن - مرد، و دچار شدن به پیامدهای ناگوار فرهنگی، تربیتی، سیاسی و اجتماعی آن در مقیاس فردی و اجتماعی می‌شود. اهمیت این امر وقتی مشخص می‌شود که چنین پیامدهایی را در بخشهایی از جامعه غربی، که مهد پیدایش نگرشهای رادیکال درباره زنان است، بررسی کنیم.

۶- جامعیت و همه‌جانبه‌نگری. امام به جنبه‌ها و ابعاد گوناگون شخصیت زنان توجه داشته است. در حالی که بسیاری از فمینیست‌های رادیکال (و حتی غیر رادیکال) بیشتر به دنبال فعال‌تر کردن زنان در عرصه‌های اجتماعی، اقتصادی یا سیاسی‌اند. امام از یک طرف به زنان سفارش می‌کند که به دنبال تحصیل علم باشند و از طرف دیگر بر وظیفه آنان در تربیت فرزند و حفظ کانون خانواده تأکید می‌کند و از طرف دیگر بیان می‌کند که زنان حق رأی دادن و رأی گرفتن دارند و در جای دیگر از آنان می‌خواهد که در راه رشد و تعالی اخلاقی و معنوی خود تلاش کنند.

۷- نگاه انسانی به زن. نگرش امام، که برگرفته از نگاه دینی اوست، مانع از نگاه ابزارگری به زن می‌شود. بررسی فرایند دفاع از حقوق زنان در غرب - و آنچه با این نام به‌ویژه در یکصد سال اخیر انجام شد - نشان می‌دهد که به‌رغم پیشرفت‌ها و موفقیت‌هایی که در این راه حاصل شده، به دلیل پیدایش نگرشهای رادیکال یا نگاههای تک‌بمدی و یک‌سونگرانه درباره زنان، مشکلات و معضلات گوناگونی نیز امروز دامن‌گیر جامعه غربی شده است. بهره‌گیری از زنان به‌عنوان ابزاری برای جذب سود و سرمایه بیشتر، یا به‌عنوان ابزار تبلیغاتی، نگاه جنسی به زن، بهره‌گیری از او به‌عنوان یک نیروی ارزان قیمت، سوء استفاده جنسی از زن و هتک حرمت او در بسیاری از موارد، سست شدن کانون خانواده و افزایش شکاف نسلها، برخی از معضلاتی است که می‌توان به‌عنوان نمونه ذکر کرد. در راستای نگرش انسانی است که امام بارها نسبت به مسأله «شیء» و بازیچه شدن زنان در دست دیگران هشدار داده و هدف اسلام و خودش را پیشگیری از این امر دانسته است (به عنوان نمونه ر.ک. به: امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۱۴: ۱۹۶).

۷- ضعفهای موجود در اندیشه فمینیست‌های رادیکال. آنچه گفته شد، علاوه بر برخی ضعفهای دیگری که در فمینیسم رادیکال هست، در قضاوت بین دو دیدگاه مطرح شده در این مقاله، نگاه امام را تقویت می‌بخشد. البته ما در نقد اندیشه رادیکالها تنها نیستیم، بلکه اشکالات و زیاده‌رویهای آنان به اندازه‌ای است که گاه از سوی برخی فمینیست‌ها هم مورد انتقاد واقع شده است. در اینجا به‌طور مختصر فقط به برخی از این انتقادات اشاره می‌کنیم: الف) نادیده گرفتن تفاوت‌های طبیعی بین

زن و مرد؛ ب) تمایز قائل شدن میان کرامت زن و کرامت مرد. به عبارت دیگر، پررنگ کردن نگاه جنسیتی؛ ج) زن‌گرایی افراطی و بازتولید مردستیزی؛ د) بی‌یا کم‌توجهی به برخی از اقتضانات طبیعی و معقول زندگی بشر، مثل تشکیل خانواده و حفظ این نهاد؛ هـ) زمینه‌سازی کمک به ایجاد نگاه ابزاری به زن؛ و) بازتولید روایتی جنسیت‌گرا و نادرست از برتری و تبعیض نژادی؛ ز) بر باد دادن منافع و دستاوردهای نهضت زنان، با دو قطبی کردن ادبیات این عرصه، و تأکید بیش از اندازه بر سیاست‌های جنسی؛ ح) تأکید غیر لازم و بیش از اندازه بر نابرابری جنسیتی و طرح آن به‌عنوان بنیادی‌ترین و بارزترین جلوه ستم به زنان، و نادیده گرفتن مواردی چون ظلم و تبعیض‌های طبقاتی و نژادی، که از اهمیت بیشتری برخوردارند (4: 2007 "Radical Feminism")؛ ط) مخالفت ادعاهای رادیکالها با واقعیت‌های خارجی جامعه؛ ی) اخلال در سلامت حیات اجتماعی زنان (11: 2000 Zalewski).

سخن واپسین: برخی پیشنهادها

هر چند در این نوشتار از برتری نگاه امام سخن به‌میان آمد ولی این به‌معنای آن نیست که در این زمینه کار دیگری باقی نمانده است. از این رو، بسیار شایسته است که علاقه‌مندان به نگرش امام، به تکمیل و تداوم راهی که ایشان شروع کرد همت گمارند. برخی از کارهایی که در این زمینه می‌توان انجام داد عبارت است از:

۱- شناخت و تبیین هر چه بیشتر چهارچوبها و بنیادهای نظری اندیشه امام درباره زنان. توجه به نقش زمان و مکان در تغییر موضوعهای مربوط به زنان، که منتهی به تغییر حکم می‌شود یکی از مواردی است که در این بررسی می‌تواند مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد. نمونه این امر آن است که ایشان در قبل از انقلاب با شرکت زنان در انتخابات، یا ورودشان به ادارات مخالف بود (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۱: ۱۵۰-۱۴۵، ۱۱۸)، ولی پس از پیروزی و با تغییر شرایط، با این کار موافق و شرکت آنان را در انتخابات و دیگر عرصه‌ها امری لازم و ضروری می‌دانست (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۶: ۴۰۸). این امر نشانه پویایی اجتهاد امام است و می‌تواند کماکان به عنوان یک الگو مورد استفاده قرار گیرد.

۲- درس‌آموزی از سلوک عملی امام درباره زنان. امام در فرصتهایی که فراهم می‌شد سعی می‌کرد نگاه اسلامی به زن را در عمل نیز به دیگران نشان دهد. به عنوان مثال، ایشان در جریان

سفارت امریکا با تبیین اینکه اسلام برای زنان ارزش ویژه‌ای قائل است دستور آزادی زود هنگام زنان گروگان را صادر کرد (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۱۱: ۵۳، ۷۹)، یا در هیأتی که برای ارسال پیام به رهبر شوروی سابق گسیل داشت، یکی از اعضای آن هیأت را از بین زنان انتخاب کرد.

۳- تفکیک سنت‌های دینی از سنت‌های بومی. یکی از نکته‌هایی که امام در مواجهه با مسائل زنان در نظر می‌گرفت، تمایز نهادن بین مواردی چون سنتها و آداب و رسوم بومی با آموزه‌ها و سنت‌های دینی بود (مقدم ۱۳۸۶: ۴). از جمله فایده‌های این کار آن است که نواقص و پیامدهای سنت‌های ملی و محلی به نام دین نوشته نمی‌شود.

۴- توجه به شخصیت و کرامت زنان، در گفتار و کردار. رعایت این امر به ویژه از سوی کسانی که در جامعه منشأ اثر یا دارای مسئولیت‌های دینی، سیاسی و اجتماعی هستند از اهمیت و حساسیت بیشتری برخوردار است، چرا که سخن و عمل اینان در مورد زنان، نه تنها در ایران که در سطح جهان بازتاب‌های گسترده دارد و می‌تواند چهره‌ای نامناسب از اسلام و مسلمانان ارائه دهد. در این زمینه گفتار و رفتار امام می‌تواند درس آموز باشد.

شد پیگیری و بازاندیشی مداوم. با توجه به تحولاتی که در عرصه‌های عملی و نظری عصر حاضر و جامعه امروز ایران در حال شکل‌گیری است و هر روز درباره زنان موضوع، مسأله یا سؤال جدید مطرح می‌شود، بررسی و تحلیل مداوم این موضوعها و مباحث امری لازم و ضروری است. امام خود به اجتهاد مداوم درباره مسائل نو پیدا و مبتلا به جامعه توجه داشت و به همین خاطر تأکید می‌کرد که:

... حوزه‌ها و روحانیت باید نبض تفکر و نیاز آینده جامعه را همیشه در دست خود داشته باشند و همواره چند قدم جلوتر از حوادث، مهبیای عکس العمل مناسب باشند. چه بسا شیوه‌های رایج اداره امور مردم در سالهای آینده تغییر کند و جوامع بشری برای حل مشکلات خود به مسائل جدید اسلام نیاز پیدا کنند. علمای بزرگوار اسلام از هم اکنون باید برای این موضوع فکری کنند^۱ (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۲۱: ۲۹۲).

۱. امام این مطلب را در ۳ اسفند ۱۳۶۷ و چند ماه پیش از رحلت خود فرمود. بنابراین، می‌توان گفت از آخرین دیدگاه‌های ایشان در این زمینه و برخاسته از مجموع تأملات نظری و عملی ایشان در باب پاسخگویی اسلام به نیازهای زمان بوده است.

ایشان همچنین در واپسین ماههای حیات خود، مباحث مربوط به نقش زنان در جامعه را یکی از موضوعهایی می‌دانست که فقها و دانشمندان اسلامی امروز باید درباره آنها بحث و بررسی کنند و تأکید می‌کرد که در حکومت اسلامی باب اجتهاد باید همواره باز باشد. البته از نظر ایشان کسی که می‌خواهد در این زمینه‌ها اعلام نظر کند علاوه بر آگاهی از علوم معهود در حوزه‌های علمی، بتواند مصلحت جامعه را تشخیص داده و دارای آگاهیهای لازم نیز باشد (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۲۱: ۱۷۷-۱۷۸).

۶- تدوین راهکارهای دفاع از حقوق زنان، بر مبنای نگرش اسلامی. به عنوان مثال، یکی از نکته‌هایی که باید مورد توجه قرار گیرد آن است که برای تبیین تفاوت‌های بین زن و مرد، به چه معیارها و مصداق‌هایی باید استناد کرد که تحولات زمانه نتواند آنها را زیر سؤال برده و سست کند.

۷- حضور کوشگرانه. جهان امروز جهانی به هم پیوسته و درهم تنیده است. به تعبیر دیگر، میدان رقابتی است که تنها کسانی می‌توانند جایگاه شایسته خود را در آن به دست آورده و سخن خود را به گوش دیگران برسانند که اولاً، به طور فعال وارد این عرصه شوند، ثانیاً، فضای گفتمانی حاکم بر آن را بشناسد، ثالثاً، از ابزارها، شیوه‌ها و راه کارهای مناسب بهره گیرند، و رابعاً، متاع خود را هر چه معقول و منطقی‌تر ارائه کرده و از آن دفاع کنند. مسأله زنان نیز از این قاعده مستثنا نیست و برای ورود به چنین عرصه‌ای، آمادگی جدی علمی و آگاهی از دیدگاه‌های رقیب لازم است. این امر هم محقق نمی‌شود جز آنکه با تلاش‌هایی چون مطالعات تطبیقی، و بازخوانی منابع دینی، دیدگاه اسلام به گونه‌ای نظام‌مند و به زبان روز دنیا عرضه شود.

۸- پرهیز از افراط و تفریط، مدگرایی و جو زدگی. گاه دیده می‌شود برخی افراد از ترس اتهام زن‌ستیزی به اسلام، به ورطه افراط غلتیده و به گونه‌ای انفعالی و اغراق گونه به همان دامی می‌افتند که برخی فمینیست‌ها افتاده‌اند. باید توجه داشت که این امر به همان اندازه نادرست است که کسی از برتری مطلق مردان بر زنان سخن به میان آورد. از بررسی منش و روش امام در برخورد با مسائل زنان چنین به دست می‌آید که ایشان در عین توجه به تغییر شرایط زمان و موضوعها و احکام مربوط به زنان، هیچگاه دیدگاه‌های مبنایی خود در این زمینه را صرفاً برای خوشامد این و آن تغییر نداد.

۹- طراحی نظام حقوق زن در اسلام. بهترین راه برای تبیین اندیشه اسلامی درباره حقوق زنان، طراحی این موضوع در قالب یک طرح منظومه‌وار و معقول است که هر مطلبی در محل خود قرار

گرفته باشد. در این زمینه می‌توان از دیدگاه اسلام‌شناسان روشن‌اندیش و آگاهی چون امام خمینی و شهید مطهری بهره گرفت. از آنجا که بررسی این مطلب نیازمند فرصتی بیش از این است، از اطاله کلام در اینجا خودداری می‌شود.^۱

یکی از مهمترین موضوعهایی که در ذیل چنین نظامی باید تبیین شود، نظام و معیارهای ارزش‌گذاری اسلام و فلسفه وجود برخی تفاوتها بین احکام زن و مرد است.

۱۰- اجرایی کردن اندیشه‌های اسلامی. صرف تبیین نظری اندیشه‌های اسلامی و نگرش کسانی چون امام خمینی کافی نیست، بلکه باید راه کارهایی اندیشید که استراتژیها به تاکتیک تبدیل شده و عملیاتی و اجرایی شوند. پیگیری تبدیل آموزه‌های دینی با برداشتهای نوین، به قانون، یا اصلاح و بهسازی قانونهای موجود، یکی از این راه کارهاست.

منابع فارسی

- قرآن کریم.
- امام خمینی، سید روح الله. (۱۳۸۵) *صحیفه امام، مجموعه آثار امام خمینی*، چاپ سوم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، (مؤسسه چاپ و نشر عروج).
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۶۹) *کرامت در قرآن*، چاپ سوم، تهران: مرکز نشر فرهنگی رجاء.
- _____ . (۱۳۸۴) *تفسیر انسان به انسان: نظریه جدید پیروان معرفت‌شناسی انسان*، چاپ اول، قم: مرکز نشر اسراء.
- خمینی، سید حسن. (۱۳۸۵) *هفت دین، خرافه و آفت علم، دین‌گریزی است.*، روزنامه *اعتماد ملی*، ش ۹۸، (۱۱ خرداد).
- سبحانی، محمدتقی و محمدرضا زیبایی‌نژاد. (۱۳۸۱) *درآمدی بر نظام شخصیت زن در اسلام*، چاپ دوم، قم: دفتر مطالعات و تحقیقات زنان.
- طهماسبی، ساسان. (۱۳۸۵) *تقش زنان در نهضت امام خمینی*، چاپ اول، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- کمیته فرهنگی ستاد مرکزی بزرگداشت ارتحال امام خمینی. (۱۳۸۵) *شخصیت حضرت زهرا (س) در اندیشه امام خمینی*، چاپ اول، تهران: کمیته فرهنگی ستاد مرکزی بزرگداشت ارتحال امام خمینی.

۱. برای آشنایی با نمونه‌هایی از تلاشهای انجام شده در این راستا و دشواریهای موجود در این راه، رک. به: (سبحانی ۱۳۸۱؛ مهریزی ۱۳۸۲).

- محمد، صلاح عبدالغنی. (۱۴۱۸ق.) *وسائل الاسلام فی المحافظه علی کرامه العراه*، ج ۴، چاپ اول، بی‌جا: مکتبه الدار العربیه للکتاب.
- مشیرزاده، حمیرا. (۱۳۸۲) *از جنبش تا نظریه: تاریخ دو قرن فمینیسم*، چاپ اول، تهران: نشر و پژوهش تیراژه.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۵) *مجموعه آثار*، ج ۲۴، چاپ اول، تهران: صدرا.
- مقدم، محمد. (۱۳۸۶) «احساس خطر از برخورد تند با جوانان»، *روزنامه شرق*، س ۴، ش ۸۷۱، (پنج شنبه ۱۰ خرداد).
- مهریزی، مهدی. (۱۳۸۲) *شخصیت و حقوق زن در اسلام*، چاپ اول، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- نوری، محمد. (۱۳۸۶) «معرفی کتاب، *نشریه همایش بین‌المللی امام خمینی و قلمرو دین*، ش ۱».
- نیکخواه قمصری، نرگس. (۱۳۸۴) *تحول تکرش نسبت به زن و تأثیر آن در انقلاب اسلامی*، چاپ اول، تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.
- هام، مگی و سارا گمیل. (۱۳۸۲) *فرهنگ نظریه‌های فمینیستی*، ترجمه فیروزه مهاجر، فرخ قره‌داغی و نوشین احمدی خراسانی، چاپ اول، تهران: نشر توسعه.

منابع لاتین

- Bolaria, B. Singh (2000). *Social Issues and Contradictions in Canadian Society*, 3th. ed. Canada: Harcourt & Company Canada, Ltd.
- Button, John (1995). *The Radicalism Handbook: Radical Activists, Groups and Movements of the Twentieth Century*, London: ABC-CLIO.
- Code, Lorraine (ed.) (2000). *Encyclopedia of Feminist Theories*, London and New York: Routledge, 1st. ed.
- Gamble, Sarah (2001). *The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism*. London and New York: Routledge.
- Lorber, Judith (ed.) (2005). *Gender Inequality: Feminist Theories and Politics*, 3th. ed. Los Angeles, California: Roxbury Publishing Company.
- "Radical Feminism", (2007). in *Wikipedia*, www.en.wikipedia.org/wiki/radical_feminism.
- Ruddick, Sara (2005). "Maternal Thinking", in: *Gender Inequality: Feminist Theories and Politics*, ed. by Judith Lorber, 3th. ed. Los Angeles, California: Roxbury Publishing Company.
- Ruether, Rosemary Radford (1981). "Feminism and the Future of Religious Studies", in *A Journal of Women Studies*. vol. 6, No. 1/2, (spring – summer).
- Tong, Rosemarie (2000). "Radical Feminism" in *Encyclopedia of Feminist Theories*, ed. by Lorraine Code, 1st. ed. London and New York: Routledge.
- Whitworth, Sandra (1997). *Feminism and International Relations: Towards a Political Economy of Gender in Interstate and Non-Governmental Institutions*, London: Macmillan Press Ltd.
- Zalewski, Marysia (2000). *Feminism After Postmodernism: Theorising Through Practice*, London and New York: Routledge.

پروفیسر شہباز گل شاہ علمیات انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی